

Войска некоторое время находились под командой начальника штаба Озерова, но, узнав о кампании против махновского движения, и он обратился с прошением об отставке: "Я беспрерывно нахожусь в повстанческих войсках, здоровье мое совершенно расшаталось, передайте т. Ворошилову, чтобы он выслал мне заместителя и меня как инвалида, получившего 53 раны, уволил бы в отставку для лечения. Ибо при создавшемся положении, когда выбиваешься из сил для того, чтобы сделать полезное дело, рискуя ежеминутно быть объявленным (вне закона), что слишком скверно отзывается на здоровье и без того расстроенном" [1, ф.199, оп.1, д.8, л.16].

Яков Васильевич Озеров действительно был человеком заслуженным. В 1907 г., будучи штабс-капитаном, он вступил в группу максималистов. Эмигрировал. Вернувшись в Россию в 1917 г., стал помощником военкома на Северном Кавказе, левым эсером. Отличился в боях с белыми, в этой обстановке большевики считали его за своего. Потому и послали к Махно. Но затем выяснилось, что Озеров по взглядам близок Махно, а не коммунистам. Собственно, перед большинством левых эсеров вставал выбор между двумя более последовательными позициями – коммунистической, эсеровской и анархистской.

Ворошилов уже тогда не любил упускать "врагов народа". Летом 1919 г. коммунисты открыли "сезон охоты" на повстанческих командиров. Вместо того, чтобы сражаться, защищая территорию Украины, командование уже смирилось с ее оставлением и теперь боялось (как и летом 1918 г.) "заразить вольницей" Россию. В этом сошлись оба враждующих клана красного командования – сторонники и Троцкого, и Сталина – Ворошилова. В результате в это время от пуля "своих" погибли такие легендарные командиры, как А. Богунский, Т. Черняк, В. Боженко, а возможно – А. Железняк и Н. Щорс. Был арестован Ф. Миронов, но в условиях катастрофически менявшейся ситуации его пока предпочли помиловать. Миронова, как и другого легендарного кавалерийского полководца Б. Думенко, расстреляют на другом этапе гражданской войны. В ночь на 16 июня семь членов махновского штаба (половина – левые эсеры), в том числе и Озеров, были расстреляны в ЧК. Этот расстрел окончательно сделал Махно врагом партии большевиков. Но арестовать его было уже нельзя.

Источники и литература

1. Российский государственный военный архив.
2. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.; Л., 1933. – Т. 4.
3. Нестор Махно и крестьянское движение на Украине. 1918-1921. Документы и материалы. – М., 2006.
4. "Известия", Харьков.
5. Яковлев Я. Русский анархизм в Великой русской революции. – М., 1921.
6. Аршинов П. История махновского движения. – Берлин, 1923.
7. Центральный государственный архив общественных организаций Украины.
8. Экспедиция Л.Б. Каменева в 1919 г.: поездка на Украину // Пролетарская революция. – 1925. – № 6.
9. Волковинский В.Н. Махно и его крах. – М., 1991.
10. Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – М., 2000.
11. Яруцкий Л. Махно и махновцы. – Мариуполь, 1995.
12. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – М., 1991. – Т.2.
13. Mallet M. Nestor Makhno in Russian Civil War. – Oxford, 1982.
14. Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. – М., 1924. – Т.2. – Кн. 1.
15. Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 7.

Summary

The article analyze circumstances of the collapse of the union of the Makhno movement and Bolsheviks. It deconstruct myths of "riot" of Makhno and his military weakness as a reason of the split. Article characterize role of Lenin, Trotsky, Dybenko and other leaders in event, political position of the Makhno's movement as a main reason of the split, stages of the conflict and its catastrophic results for the Reds.

В. М. Чоп

УЧАСТЬ ПРИАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ-КОЛОНІСТІВ У МАХНОВСЬКОМУ РУСІ (1918–1921 pp.)

Тема, що досліджується нами в даній статті, знаходиться на перетині двох окремих проблем. З одного боку, це маловивчена сторінка в історії повстанського руху, з іншого – практично невідоме й недосліджене явище в історії грецької громади України. Незважаючи на те що протягом останнього десятиліття вітчизняні історики доклали багатьох зусиль щодо дослідження обох цих явищ, у їх історіях продовжуються залишатися прикрі лакуни, які вимагають повноцінного заповнення. Зазначимо також, що дана розвідка продовжує цикл статей автора, присвячених стосункам махновських повстанців з етнічними меншостями Півдня України, та ставленню останніх до боротьби за побудову анархістського, "безвладного" суспільства.

Автор ставить собі за мету розкрити ступінь участі греків Приазов'я в махновському русі, та освітити основні перипетії взаємостосунків проанархістського селянського руху з грецькими колоністами.

Проблема стосунків махновців з приазовськими греками має свою історіографію. Ще в 1924 р., в Харкові, у видавництві “Молодой рабочий” вийшла одна з перших книг про махновщину. Її автором був колишній працівник культпросвіту повстанської армії Ісак Тепер /Гордєєв/, один із секретарів анархістської конфедерації “Набат”, що в 1921 р. зрадив своїх товаришів й перейшов на службу до сумнозвісної Надзвичайної комісії. Спочатку він працював у якості таємного агента серед махновців, а потім, після придушення повстанського руху, мав у якості пропагандиста розкрити очі читаючій громадськості радянської України на мерзенність внутрішнього життя анархістського війська. Хоча книжка і була яскравим прикладом соціального замовлення, вона й до сьогодні викликає підвищену увагу дослідників як непересічне джерело інформації, поданої безпосередньо з глибини махновської спільноти. Для нас вона цінна в першу чергу тим, що автор, відповідаючи сам собі на поставлене запитання: звідки пішла махновщина? дає абсолютно несподівану для багатьох відповідь: “...з цілої низки багатих *грецьких* (авт. вид. – В.Ч.) селищ, як то: Комар, Богатир, Великий та Малий Янісоль тощо” [1, с.24]. Точка зору І.Тепера в історіографії не прижилася. Протягом подальших 65 років махнознавці усіяко робили вигляд, що цього химерного трактування початків “махновщини” взагалі не існує, аж поки нею з ентузіазмом не зацікавився відомий маріупольський краєзнавець Лев Яруцький. У 1993 р. він став автором першої опублікованої розвідки про участь “маріупольських греків” у махновському русі, що увійшла до його книги у вигляді окремої глави. Дещо пом'якшивши “теперівські” формулювання, Л.Яруцький в основному погоджується з ними, заявляючи, що “в 1918 р. на заклик Нестора Махна до повстання першими відгукнулися саме селяни грецьких селищ Маріупільщини” [2, с.178]. Проте кожен професійний історик добре знає аксіому, що краєзнавці, навіть найкращі, часто захоплюються і видають бажане за дійсне, а тому висновки їх розвідок треба піддавати перевірці. Взагалі ця тема потребує подальшого розвитку, докладнішого висвітлення, розширення викладу через уведення нових джерел.

Перше запитання, яке вимагає невідкладної відповіді, формулюється таким чином: чому “маріупільські греки” організовано виступили проти денікінського режиму в 1918 – 1919 роках? Чому вони не підтримали його як, наприклад, їх безпосередні сусіди, німці-колоністи? Адже російський уряд, починаючи з кінця XVIII ст. позиціонував себе саме як захисник інтересів православних кримських греків. Саме завдяки старанням російських дипломатів та державних сановників кримські греки були переселені в приазовські степи з Кримського ханату, визволені з-під гніту татар-мусульман. У XIX ст. грецькі села не знали ні панщини, ні кріпаччини, ні рекрутських наборів. І ось тобі маєш. Коли російський самодержавний престол захитався і впав у 1917 р., греки Приазов'я виступили у війні не на боці “білогвардійців”, які хотіли б поновити імперську велич, а на боці їх ворогів, докладаючи всіх зусиль, аби задушити контрреволюційний рух.

Корені цієї “зради” ховаються в глибині століть. Кримські греки були переселені на територію сучасних Запорізької та Донецької областей у 70–80-х роках XVIII ст. Ордер князя Григорія Потьомкіна, керівника Новоросійської губернії, визначав кордони їх нових володінь. Межі “приазовської еллади” проходили від Азовського моря до гирла ріки Берди, а потім лівим берегом річки Берди до гирла річки Каратиша. Далі лівим берегом р. Каратиша кордон підіймався до її витоків, а звідти до верхів'я балки Кобильної (зараз територія Куйбишевського району Запорізької області – В.Ч.). Тут грецьким кордоном ставав правий берег балки, а потім її гирло, що виходить на річку Мокрі Яли. Виділена “найсвітлішим князем” територія впродовж 10 років мала заселятися виключно греками. Ті, хто раніше мешкав на цих землях, землях Кальміуської паланки Війська Запорозького, мав право залишатися тут лише до зняття врожаю 1780 р. Потім вони мусили виселитися. Щоправда, князь зазначав, що в разі якщо за десять років у цій окрузі залишаться ще вільні землі, то їх можливо буде зайняти іншими переселенцями. Але сам Г.Потьомкін на це не надіявся, адже колоністам відрізали землі, в середньому, по 60 десятин на двір [3, с.21]. Це був справді ласий шматок для землероба й князь надіявся на потужний потік переселенців. Але сталося не так як гадалося. Потоку переселенців не було. Переселяти довелося силою, під акомпанемент жіночого плачу та лементу, за участю суворівських “чудо-богатирів”. Всього було переселено 31 000 греків, які заснували 20 сіл та місто Маріуполь [4, с.11]. Греки не хотіли їхати з південнокримських берегів у степи, міняти Чорне море на Азовське, субтропічний клімат на посушливий степовий. Проте вони скорилися державній силі й на берегах Мокрих Ялів та на азовському узбережжі постали багаті грецькі села, але особливо дякувати за це росіянам ніхто з греків не збирався. На кордонах Запорозжя виникла мініатюрна Греція розмірами 100 км із півночі на південь й близько 50 км завширшки. На цих просторах “приазовської еллади” таки залишилися вільні землі й населення її виявилось змішаним з українським та єврейським. Хоча греки все-таки переважали. Вони зажили у сусідів репутації хитрих, злодійкуватих, “собі на умі” господарів, що неохоче йшли на зближення й родичання з українцями, але й великої шкоди не діяли. Тим більш, що теж були православного віросповідання.

Якщо бути точним, то спочатку греки підтримали махновців не в протиденікінському, а в антигетьманському повстанні кінця 1918 р. Австро-угорські окупаційні війська вилучали продовольство у грецьких селян не менш аніж в українських, так що причини підтримки повстанців були схожі. Перший рейд по землях “приазовської Греції” махновці здійснили в жовтні 1918 р. й мали

певний успіх. Відразу після Дібрівського бою, 1 жовтня 1918 р., що, власне кажучи, й породив “Батька Махна” та “махновщину” Н.Махно здумав провести рейд по маршруту Бердянськ – Маріуполь – Юзівка з метою підняти населення на повстання. Через села Гаврилівку та Іванівку махновський загін направився в “грецьке містечко” Комар. Тут махновці розігнали гетьманську варту й скликали населення на мітинг, на якому виступили Нестор Махно та Олексій Марченко. Вони розповідали грекам про злодіяння німецьких окупантів у Великомихайлівці й закликали населення зі зброєю в руках повстати проти буржуазії та її захисників – австро-німецьких військ.

“У селі Комарь, – згадує Н.Махно, – до загону відразу ж приєдналося кілька чоловік грецької селянської молоді на своїх конях”. З Комаря махновці пішли на сусіднє село Богатирь, населене греками-урумами, що розмовляли між собою на кримсько-татарській мові. В Богатирі теж було влаштовано великий мітинг. Опісля махновці відвідали ще одне грецьке селище – Велику Янісоль [5, с.109], після чого повернули на захід. Власне кажучи, цього замало аби вважати вищезгадані грецькі села місцевостями, що породили махновщину. Сам Н.Махно більше, в 1918 р., нічого пов’язаного з греками-колоністами не згадує. Чому ж тоді І.Тепер висунув теорію грецького походження “махновщини”? Подібна теорія, на наш погляд, лежить в одній площині з іншими “одкровеннями” анархіста-ренегата, що на відміну від “грецької теорії” махновського походження таки прижилися в історіографії. І.Тепер озвучив багато з того, що йому, новоприбулому з Харкова анархісту, в 1920 р., оповідали махновці, безоглядно сприймаючи їх розповіді на віру. Наприклад, про вирішальний вплив на Н.Махна думок анархіста П.Аршинова, його, буцімто ідейного вчителя. Або про тотальну практику в повстанській армії таємних політичних убивств (“краж”). Грецька версія походження махновщини стоїть у цьому ж ряду неперевіраних явищ й ніякими іншими даними не підтверджується.

З початком 1919 р. грецька громада прагнула зайняти суворо нейтральну позицію й не втручатись у громадянську війну “червоних” росіян із “білими”. Але час і обставини досить скоро зробили цей нейтралітет неможливим. По-перше, з’явилася третя сила, махновська, вона була явно не російською і відчутно насаждала на грецькі поселення із заходу. По-друге, “білогвардійці” категорично не погодилися на грецький нейтралітет й стали всіляко визискувати з них на користь “білої” справи. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння греків, стала денікінська мобілізація початку 1919 р. Офіцери Добровольчої армії проводили її вкрай брутально, поводячи себе не як рятівники вітчизни, а скоріш наче загарбники в завойованій країні. І ще, на початку 1919 р. ці насильники були досить малочисельними. Так що люди розуміли, що якщо вони відповідно організуються й знайдуть собі якихось союзників, то зможуть просто “перебити гадів”.

Ситуація в стосунках денікінців із приазовськими греками ускладнилася після початку в січні 1919 р. військової мобілізації. Результати її були занадто невтішними для “білогвардійців”. До 17 лютого 1919 р. на призовні пункти міста Маріуполь та двох наближених до нього грецьких волостей (Мангушської та Урзуфської) з’явилося не більше 500 призовників із не менш як 8000 очікуваних. Призивалися поки що лише юнаки, які у 1917 та 1918 роках досягли повноліття і в армії ще не служили. У відповідь “білогвардійці” вирішили провести насильну мобілізацію, що відразу викликало сутички з місцевими сільськими загонами самооборони. Наприклад, 1 лютого 1919 р. біляки вислали каральний загін у грецьке село Мангуш, що лежить на півдорозі між Бердянськом та Маріуполем. По прибуттю на місце білогвардійці скликали загальний схід, але селяни, й особливо колишні фронтовики-дезертири на нього не з’явилися. “Добровольці” стали вимагати у греків солдат, на що присутні на сході відповіли: “Солдат не дамо”. Після цього грекам було дано час на роздуми бо “біляки” збиралися ще відвідати в цей день сусіднє грецьке село Ялту. Попереджалося, що якщо мангушани не передумають, “білогвардійці” заберуть їх чоловіків насильно, а в знак покарання ще й призовників 1915 та 1916 років. Та мангушани випередили “білогвардійців”. Їх посланці першими прибули в Ялту й попередили сусідів про небезпеку. Ялтинські чоловіки, що підлягали призову, ще до приходу “білогвардійців” втекли з села й заховалися в ще одному грецькому селі – Урзуфі. В Ялті розлючені “білогвардійці” діяли вже жорстокіше. Селянський схід був оточений озброєними солдатами, і коли денікінці дізналися про те, що рекрути втекли в невідомому напрямку, вони почали грабувати майно “дезертирів”, як живе, так і не живе. Дружин і батьків утікачів пристрасно допитували й лупцювали шомполами. Багато хто з “білих” солдат відмовився брати участь у цій екзекуції й цю непопулярну місію взяли на себе офіцери загону. Близько 25 жінок з Ялти зомліли від побоїв у цей день. Тим часом греки з Мангуша, Ялти та Урзуфа об’єдналися й окопалися в районі Мангуша. На допомогу їм прийшов махновський загін з станиці Новоспасівки та партизанський загін із с. Деревецьке. Вважаючи свої сили малочисельними, грецькі повстанці почали шукати протекції деінде, в першу чергу в Маріупільському парткомі КП/б/У, заявивши про своє йому підпорядкування [2, с.265]. Але з часом греки з союзниками-махновцями отямалися, зрозуміли що їх все-таки більше аніж “білогвардійців” й розбили їх загін, коли той рушив на Мангуш із Ялти.

Командир повстанського загону з села Стара Гнатівка, пізніше 11-го Гнатівського полку 2-ї бригади 1-ї Української повстанської дивізії імені Батька Махна, М.Давидов теж згадував про методи денікінської мобілізації у грецьких селах. В кінці квітня 1919 р. з грецьких сіл Бешево та Ласпи до нього прийшли два делегати від селянських громад й попросили скорішого захисту від підрозділів Добровольчої армії, що наїжджали в села за харчами та фуражем. “Лапсинський делегат говорив: – Вірите, Марк Тимофійович, жити не дають. Кожен день влаштовують набіги, беруть все, що їм сподобається, навіть дівчат забирають. Допоможіть!” На наступній сторінці грецька тема в мемуарах

М.Давидова продовжується. В бою під селом Велико-Анадолем повстанці підібрали на полі бою легкопораненого унтер-офіцера грецького походження. Останній сказав на допиті, що заліг на полі бою спеціально аби перейти до повстанців. Потім він почав пояснювати комполку специфіку поведінки грецьких громад й мобілізованих у них солдат Добровольчої армії. “У роті 200 чоловік, всі греки, мобілізовані насильно. Направили на фронт для поповнення втрат білої армії... Під час нічного переходу майже половина втекли. Ми, (тобто, унтер-офіцери – В.Ч.) змовились теж тікати, тільки боїмося своїх офіцерів. З вами (тобто махновцями – В.Ч.) воювати не будемо. Наступайте, й ми гарантовано розбіжимося. Стріляти для виду будемо, але тільки вгору.

– Чому ж ви не перебили своїх офіцерів?

– Ми, греки, – заявив він, – не хочемо втручатися в справи росіян. Як ви вирішите, так і буде. Офіцерів перебити боїмося: вони росіяни. От якщо ви їх переб’єте, буде добре” [6, с.155].

На початку 1919 р. перед грецькою громадою постав нелегкий вибір. Який з революційних таборів підтримати: комуністичний чи махновський? Проте військовий союз махновців з більшовиками першої половини 1919 р. вирішив цю дилему на деякий час. Після того як по території “приазовської еллади” пройшов фронт саме 3-ї Задніпровської (“махновської”) бригади грецькі революційні партизанські загони стали махновськими. Значну роль у налагодженні добрих стосунків відіграв і той факт, що махновці формально сповідували інтернаціоналізм й позиціонували себе, в першу чергу як борців не за національне, а за соціальне визволення.

Красзнавець Л.Яруцький згадував, що довгий час зберігав у себе текст лекції І.Чубарова “Партизанський рух на Маріупольщині в 1918 – 1919 рр.”, написаної в 1966 р. Говорячи про злам 1918/1919 рр., І.Чубаров згадує партизанський загін В.Тохтамишева, що оперував у районі сіл Старий Керменчик, Ново-Петриківка, Ново-Каракуба та Велика Янісоль. В районі грецьких сіл Мала Янісоль, Чердакли, Келлерівка, Македонівка, Сартана діяли партизанські загони Спруцко, Цололо та Богадиці. Згадуються партизанські загони і з південних приазовських грецьких сіл Мангуш та Ялта. Нагадаємо, що греки-колоністи давали заснованим ним в Приазов’ї селам назви тих населених пунктів, у яких вони жили колись у Криму. Найбільшим з місцевих повстанських угруповань був полк М.Давидова, що налічував до 3000 чол. й мав кінноту. В ньому теж було багато греків, що жили в Старій Гнатівці, хоча це було не грецьке, а грузинське село. З них у полку М.Давидова був сформований окремий грецький батальйон під командуванням саме Івана Чубарова, ім’я якого згадувалося напередодні [2, с.190].

Та скоро ситуація змінилася. В лютому 1919 р. в погодженні з махновським керівництвом більшість грецьких загонів було зведено до купи. В новоутвореному формуванні вже на той час налічувалося до півтори тисячі повстанців. 21 лютого 1919 р. командуючий групою Харківського напрямку (пізніше 2-а Українська армія) О.Скачко видав наказ про створення 1-ї Задніпровської дивізії трибригадного, дев’ятиполкового складу [7, с.150]. Третьою бригадою в ній ставали загони Батька Махна, а 9-м полком (третім у складі бригади) ставав грецький полк під командуванням В.Тохтамишева, що був представлений як комполку начдиву П.Дибенко на станції Пологи [8, с.90]. Володимир Теофанович Тохтамишев був грек-урум, родом з Великого Янісоля. Остання обставина пояснює його татаризоване прізвище. Через місяць начдив представить В.Тохтамишева до нагородження орденом Бойового Червоного прапора за взяття Маріуполя і запропонує Раднаркому УСРР оголосити йому подяку [7, с.292]. Але за свою належність до махновських повстанців В.Тохтамишев орден так і не отримав, не зважаючи на те що весь час тяжів до більшовиків. Його шлях розійшовся з махновцями влітку 1919 р. Ставши комуністом, В.Тохтамишев в 20-х роках минулого століття очолював у Маріуполі будівництво рибоконсервного комбінату й став його першим директором. У 1935 році він помер унаслідок важкої хвороби [9, с.917].

Керований ним полк вкрив себе славою на полях боїв під Маріуполем, Великим Янісолем та Великим Токмаком у березні-червні 1919 р. Маріуполь вважався неофіційною столицею “приазовської еллади” й відбити його у денікінців було своєрідною справою честі для грецьких махновців. Перший наступ махновців на Маріуполь стався 19 березня 1919 р. і був безпосередньо пов’язаний з продовженням мангушської епопеї. Після першої невдачі з упокоренням Мангуша “білогвардійці” повернулися до нього з новими силами [2, с.268] та з напівбатарею важких гармат аби як слід провчити негідників. Але на той час до села вже підійшли махновські загони, що саме взяли Бердянськ. В Маріуполь біляки знову вернулися стриженими, бо повстанці-греки із союзниками махновцями знову розбили їх та ще й відняли артилерію. Греки з махновцями погналися услід білогвардійцям від Мангуша й підійшли впритул до міста, але штурмувати його відразу побоялися. В порту Маріуполя стояв загін військових французьких суден з канонерських човнів та есмінців, що мав на озброєнні 60 гармат. Тому наступ махновців на Маріуполь 19 березня 1919 р. був зупинений як непередбачуваний. Для гарантованого успіху треба було підтягти додаткові сили.

Для штурму Маріуполя було створено спеціальну групу з двох махновських полків 8-го (“Новоспасівського”) та 9-го (“грецького”). В їх спільному розпорядженні був артилерійський дивізіон (близько 12 гармат), 21 кулемет та літак “Фарман – 30” з кількома авіабомбами. З дивізійного резерву начдив П.Дибенко виділив для штурму Маріуполя бронепоезд “Спартак”. Оборонна лінія супротивника починалася на ст. Сартани в передмістях Маріуполя, де оборонялося до 1000 білогвардійців-піхотинців з 4 легкими гарматами, 3 бронепоездами та загonom кінноти. 28 березня 1919 р. о 4-й годині ранку махновські греки пішли в атаку на місто із заходу.

9-й Задніпровський полк під час наступу на Маріуполь обстрілювався з боку французьких військових кораблів та білогвардійської артилерії, сконцентрованої у порту, але продовжував просуватися вперед. Полк, без пострілів, економлячи набої, йшов до зустрічі з ворогом, а згодом кинувся в багнетну атаку на ворожі укріплення. Помічника командира 9-го полку було вбито, але це не зупинило наступ. Згодом за цей бій полк було нагороджено почесним Червоним прапором [10, с.183]. Потім прийшла ніч після перемоги. Уночі в Маріуполі почалися грабунки та самочинні обшуки. Можливо, що грабували й не греки, адже крім грецького полку в місті були й інші махновські та червоноармійські частини. Секретар Маріупольського повітового комітету Л.Горохов дещо згодом жалівся в ЦК КП/б/У: “Вступ червоних військ був зустрінутий з великим захопленням... Грабунки, пияцтво, убивства, цькування євреїв, а, головне характерна політика штабу й командного складу, його брудна антиурядова агітація справила величезний вплив в розумінні підризу авторитету Радянської влади” [11, с.3.] Наступного дня махновці в Маріуполі розігнали “ЧК”, яку напередодні негайно створили комуністи, що вийшли з підпілля [7, с.292]. Греки з 9-го полку під час цих подій перебували в місті, а згодом були задіяні для охорони Маріуполя. У квітні 1919 р. цю функцію виконував один з грецьких батальйонів 9-го полку чисельністю до 500 чол. [12, с.11].

У квітні 1919 р., на піку махновських успіхів у Приазов’ї з’являється ще один грецький полк, який махновський командир В.Білаш просто називає “другим”, через те що 9-й полк вважався “першим” грецьким полком. Цей полк, зокрема, брав участь у боях із кіннотою генерала О.Шкуро біля Малого Янісоля [8, с.148]. Починаючи з квітня 1919 р., “приазовська еллада” стає прифронтовим районом, по якому туди-сюди впродовж двох місяців рухаються лінії фронтів. У квітні 1919 р. ця територія була втрачена махновцями, але в кінці місяця була відвоювана назад.

За спогадами секретаря бердянського ревкому С.Дибця, грецькі полки Батька Махна “відзначалися належною дисципліною, організованістю, стійкістю”. Л.Яруцький, зокрема, пише, що не знайшов даних про їх участь у бешкетах та грабунках, характерних для махновської голої. Зазначимо, однак, що немає ніяких даних і про те, що вони ці бешкети спиняли, наприклад у тому ж таки Маріуполі. Написане олівцем політзведення політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії повідомляє начальству на початку квітня 1919 року про стан 9-го Задніпровського полку. “1) Настрій задовільний. Мається осередок співчуваючих (більшовикам – В.Ч.) 3) Мається клуб, школи, бібліотеки в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й та 5-й роті, хор і оркестр (організовані на початку квітня). Нестача в літературі, є похідні школи грамотності. 4) Полк боекватний, але в полку переважають лівоесерівські та анархістські елементи” [13, с.9]. Як бачимо, греки-махновці в стислий термін створили досить солідну військову інфраструктуру.

В кінці квітня 1919 р. С.Дибця, разом з начальником польового штабу махновської бригади Я.Озеровим, виїхав з інспекційною поїздкою на фронт. “Ближче до Маріуполя ми знайшли грецький загін. У грецьких селах офіцери-карателі вчинили безжальну розправу за революційні справи. Греки зненавиділи білих. Так зненавиділи, що тільки накажи – підуть в бій. Залізна дисципліна була уведена в грецькому загоні”. Через те що командир грецького полку В.Тохтамишев симпатизував більшовикам, С.Дибця присвятив йому справжній панеїрик. Він назвав його полк кращим у махновському війську: “грецькі загоны були найбільш стійкими й надійними частинами, своєрідною гвардією, яку батько в критичні моменти кидав на найбільш небезпечні ділянки” [14, с.205].

А критичні моменти справді настали. В середині травня 1919 р. кубанський корпус генерала О.Шкуро прорвався в махновський тил, з півночі розбивши підрозділи сусідньої з махновцями 9-ї дивізії РСЧА. Кубанські козаки зайняли Гришинський район, й О.Шкуро міг тепер безкарно наступати з півночі на південь, в тил махновського фронту й “приазовської еллади”. Треба було за будь-яку ціну спинити кубанську кінноту. І тоді штаб 2-ї бригади Української повстанської дивізії імені Батька Махна (комбриг В.Білаш, начштабу М.Давидов) зняв назустріч білогвардійським військам з-під села Бешево грецький (9-й) полк та 12-й (Донський) кавалерійський. 21 травня 1919 р. вони об’єдналися. Захоплена шкурівцями Велика Янісоль лежала перед ними в долині Мокрих Ялів. Від результату цього бою багато в чому залежала доля всього махновського фронту. В.Білаш зазначає, що 9-й полк складався переважно з греків Великоянісольського району, де шкурівці вже встигли розправитися з їх рідними та членами сільських рад. Керовані жагою помсти греки “наче леви кинулися на Велику Янісоль, витягуючи з хат на вулицю козаків і розстрілюючи їх” [8, с.207]. Проте жага помсти поганий помічник на війні. Хоча В.Білаш і наголошує, що “наші командири надавали особливої уваги на маневрування й вогонь полку” напад на селище було вчинено передчасно, без належної розвідки околиць. В розпал бою великі сили шкурівців несподівано налетіли на махновські позиції з боку сіл Комар, Константинополь та Богатир. Через затяжний конфлікт з комуністами махновські війська вже місяць умисно не постачалися набоєм і в розпал бою в греків гостро виявилась їх нестача. Проте 9-й полк завзято бився протягом цілої доби. Врешті-решт греки не витримали козацького натиску й почали відступати. Шкурівці невпинно атакували, махновська кавалерія з донських козаків ходила в контратаки, надаючи можливість грекам відступити на Старий Керменчик (Старомлинівку). Підрозділи греків склалися з односільчан, “боягузів не було. Рубка була страшна. Поранених і полонених не було... Повстанці захищали свої родини й хати” [8, с.207]. Командир 12-го кавполку Морозов впав зарубаний на полі бою, разом з ним загинули ще 600 махновських кавалеристів. Греки, вибившись із сил, використали всі патрони й библиси багнетами проти кубанських шашок. Біля села Керменчик полк був остаточно оточений супротивником й повністю перерубаний. Лише комполку В.Тохтамишев із загоном в 400 чол. зміг відійти в безпечне місце, всі інші роти загинули до останнього чоловіка. Шкурівці в цьому бою теж зазнали важких втрат

й зупинилися на відпочинок. Але В.Білаш дещо перебільшує затьмівість бою. Полонені греки таки були. Одного з них генерал Олександр Шкура (Шкуро) вирішив використати аби передати листа особисто Нестору Махно. В листі містилися пропозиції стосовно переходу його дивізії на бік білогвардійців. Полонений грек з 9-го полку приніс листа Батьку 21 травня 1919 р. в село Святодухівку. За послугу шкурівці навіть одягли грека в нове англійське обмундирування, аби показати свою прихильність до махновців. Однак Н.Махно відмовив генералу у брутальній формі. На кінець травня 1919 р. махновці знову відбили у шкурівців більшість грецьких поселень, але знову ненадовго.

3–4 червня 1919 р. Перша Кавказька дивізія О.Шкуро силою до 3000 шабель, при 4 легких гарматах й великій кількості ручних кулеметів “Люйс” перейшла в контрнаступ й з півночі наїсла на “приазовську елладу”, захопивши с. Богатир [15, 3 червня]. Одночасно з цим із боку Маріуполя на фронті від Старого Керменчика до Урзуфу наступали полки Добровольчої армії та 3-тисячний загін генерала Михайла Виноградова. Як повідомляло оперативне зведення розвідвідділу 14-ї армії РСЧА, “на цій ділянці фронту противник тиснить наші частини, примушуючи їх до відходу по всьому фронті” [16, с.45]. 5 червня 1919 р. шкурівці атакували з тилу й флангу позиції махновців біля грецьких сіл Керменчик і Каракуба, отримавши перемогу й дійшовши до ст. Розівка в тилу грецьких поселень [15, 6 червня]. У цей час греки стали першими біженцями з махновського району. Деякі з них разом з повстанською армією дійдуть аж до Умані. Комбриг В.Білаш згадує: “Утримувати фронт було неможливо. На протязі сотень верств мирне населення, побоюючись залишитися в білому полоні, відступало з військами. Обози неозорою стрічкою тяглися на захід: стада корів та биків перемішувалися з гарбами, завантаженими селянськими пожитками. Жінки, залишаючи свої домівки, брали із собою в дорогу жменю рідної землі. Але куди летіла ця нікому не потрібна маса цивільного населення?! Від чого втікала й де шукала рятунку?! Вона боялася білогвардійщини. В надії, що підійдуть підкріплення з півночі, вона відступала до зустрічі з ними. Але його не було, північ жила своїми турботами” [8, с.242].

6 червня 1919 р. Н.Махно зрікся командування дивізією, марно намагаючись цим своїм вчинком загасити конфлікт анархо-махновців з більшовиками. Командування повстанськими військами, що були полишені будь-якого тилового постачання, взяв на себе В.Білаш. У цей час саме закінчувалося формування поповнення у відновленому 9-му грецькому полку, який знову збиралися кинути в бій [8, с.248].

У червні 1919 р. доля Запорожжя вирішувалася в боях під Великим Токмаком. Найбільш сильні махновські загони, включаючи й грецькі, що “славилися дисципліною й ненавистю до білих” протягом цілого тижня вели напружені бої. “Далі Махно витримати не міг. Він там поклав всі загони греків, свою опору. Білі розколошматили Махно, хоча і в них загинули кращі полки. Але вони отримали верх, тому що були краще озброєні, та й військова виучка дала себе знати” [14, с.217]. Махновці змушені були відійти за Дніпро. Але С.Дибель помиляється, перебільшуючи втрати грецьких загонів. 6 липня 1919 р. 9-й Задніпровський полк ще існував. Він знову був не зовсім перебитий шкурівцями. Політзведення політвідділу 14-ї армії за № 86 описує його стан після того, як полк був переведений в Запасно-маршеву бригаду. “У полку дає себе відчутти дух партизанщини. Частина червоноармійців та командирів симпатизують Махно. Серед червоноармійців мають великі власники (грецькі села вважалися заможними – В.Ч.). Частина боєздатна... Розвинуте національне почуття (грецьке – В.Ч.) й антисемітизм. Політком та командири не приймають заходів до викорінення вказаних явищ. Політична та культурна робота не ведеться. Господарча частина не налагоджена...” [17, с.27]

Відразу після цього в середині червня 1919 р. командарм 14 К.Ворошилов наказав М.Давидову сформувати бригаду з приазовської молоді, що відступала на захід. М.Давидов дав на затвердження начальству кандидатури чотирьох полковників, серед яких був і В.Тохтамишев. Нова бригада мала формуватися в тилу в околицях м. Керменчук, куди мали прислати гвинтівки й влаштувати учбові табори. Але три полковники з чотирьох (окрім В.Тохтамишева) збунтувалися й відмовилися покидати позиції [8, с.266], прагнучи продовжувати воювати з “білими” на рідних теренах. При таких обставинах грецькі повстанці остаточно “змахнули”, окрім хіба що свого поводиря В.Тохтамишева. Коли в середині 60-х років ХХ ст. Л.Яруцький запитав у колишнього голови Маріупольського партосередку в 1919–1920 рр. В.Варганова про участь маріупольських греків у громадянській війні, той лише процідив крізь зуби: – Куркульня, махновці... [2, с.188].

В жовтні 1919 р. махновці повернулися на Запоріжжя й знову, на пару тижнів, відвоювали “приазовську елладу”. Але з нового 1920 р. у стосунках греків з махновцями починається новий етап, який можна назвати “тиловим періодом” (1920–1921 рр.). Під час цього “тилового періоду” греки вже не створювали у Революційній Повстанській Армії України /махновців/ (РПАУ/м) національних частин розміром у полк, проте надавали махновцям усіляку підтримку. Так, наприклад, якщо розгорнути щоденник дружини Н.Махно – Галини Кузьменко, то можна прочитати, що 18 березня 1920 р. махновці залишили в грецькому с. Богатир анархіста Огаркова, для організації місцевого повстанського загону [9, с.833]. Історії у грецьких селах за участю махновців інколи траплялися гідні пригодницького роману. Так, з січня до середини березня 1920 р. в с. Великий Янісоль, в хаті одного грецького діда переховувався командир 13-го полку РПАУ/м/ О.Лашкевич. В січні 1920 р. він дивом врятувався від червоної погоні й зумів вивезти з оточеного Гуляй-Поля 4 500 000 крб. армійської каси. [9, с.834] Це були фонди Катеринославського банку, експропрійованого махновцями в листопаді 1919 р. Після того як в Велику Янісоль прибула головна маневрова група махновців, до її штабу посходилися партизани-греки й почали розповідати історії про розгульне життя Лашкевича. Останній явно втратив над собою

контроль після того, як дізнався що заразився сифілісом. Лашкевич кидався грошами як сам хотів, влаштовував танці, гулянки, робив багаті подарунки полюбовницям, платячи їм по 200 000 “за візит”, тощо. “Греки кажуть, що гроші, котрі добуті кров’ю, життям і здоров’ям багатьох повстанців, так легко, так безсоромно розтрачуються їх командирами, й що тепер з такими командирами вони не підуть воювати, а підуть спочатку переб’ють всіх тих, хто за спиною чесних повстанців нажився й тепер розкошує, а потім вже підуть на фронт”. Розслідування показало, що в Лашкевича залишилося лише 105 000 крб. Прославленого командира за всіма поняттями анархістської честі треба було розстрілювати. Але Лашкевич не падав духом. Зробивши доповідь про наявність грошей, він запросив представників махновської еліти на вечерю, поїсти новий для махновців харч – чебуреки (чир-чирі по-грецьки). Сам Н.Махно, знаючи наперед долю командира, йти вечеряти чир-чирі відмовився, але його дружина, 23-річна вчителька української мови Г.Кузьменко пішла, разом з подругою й махновським отаманом Абрамом Будановим. Чебуреки всім дуже сподобалися, так що Лашкевич поніс їх в тарілці Батьку, коли уночі проводжав жінок назад з гулянки. В хаті, де зупинився і спав Н.Махно, Лашкевич ще деякий час розважав молодичь картярською грою в “дурника”. Однак підтримка добрих стосунків з махнровою родиною не допомогли. Наступного дня Лашкевича прилюдно судили й розстріляли на головній площі Великої Янісолі. Відразу після страти Лашкевича махновці привели ще одного злодія, повстанця-грека, “котрий швидко розбагатів” й тут же на площі розстріляли. Після цього був проведений мітинг, де пояснили й про страту цих двох. Селяни залишилися задоволеними. Дехто з них висловлювався: “Видно, що тут закон є, ось чужого все-таки не займай...” [8, с.836]

Проте в 1920 р., почувши міць комуністичної влади й побоюючись репресій, частина греків почала відходити від Н.Махно. 24 лютого 1920 р. махновці знову приїхали в Комар й провели тут мітинг. Але на відміну від 1918 р. греки не дали добровольців у загін. Тому Н.Махно навіть відмовився провести з виборними приватну розмову й не вийшов до них з хати, де зупинився на відпочинок. 25 лютого 1920 р., як свідчить щоденник Л.Голика, махновський загін перебував у Великій Янісолі. Незважаючи на мітинг, дзвін набату й убивство продзагонівців-комуністів греки відмовились воювати [18, с.168]. Але посилення продрозкладки й проведення повальних репресій проти колишніх махновців досить скоро виправили ситуацію. Один лише 22-й радянський каральний полк у березні 1920 р. розстріляв в с. Комар 7 чоловік, в Богатирі – 10, в Константинополі – 12 чоловік, при цьому спалюючи хати [2, с.182].

Вже влітку 1920 р. інформаційні зведення особливого відділу Південно-Західного фронту повідомляли, що лише в с. Комар, за агентурними даними, мається резерв махновців до 1000 багнетів, “напевно, із місцевих жителів” [19, с.6]. Це були так звані махновці-поденники. “Махновцями-поденниками” прийнято називати селян, що підтримували махновців і махновську політику, проте з вікових чи сімейних причин не перебували на постійній службі у РПАУ/м/. Проте, у випадку проведення масштабних одноразових операцій, коли була потрібна, в першу чергу, кількісна підтримка, вони запрошувалися Н.Махном чи іншими його командирами на допомогу. Озброївшись хто чим, ці повстанські підрозділи брали в військовій операції посильну участь, за яку в разі перемоги махновське командування розплачувалося з ними частиною військових трофеїв. Після цього “поденники” поверталися по своїх домівках, ховали зароблене на війні і продовжували своє життя мирних хліборобів до нового прохання Батька. Тому не дивно, що бої в околицях грецьких сіл закінчувалися незмінно перемогами махновців.

Про те, що махновці вважали грецькі села своїм надійним тилом, говорить і той факт, що в листопаді 1920 р. засідання Ради повстанської армії, разом із засіданням командного складу, вирішило, що у випадку віроломного нападу червоних військ на Гуляй-Поле війська треба відвести в район Великої Янісолі, що в 60 верстах східніше Гуляй-Поля. Так і сталося, після прориву махновської маневрової групи з Гуляй-Поля вона зупинилася через кілька днів саме у Великій Янісолі. Сюди ж, у грецький район, прийшла на з’єднання з Гуляйпільською й Кримська маневрова група РПАУ/м/, точніше її залишки. Махновські угруповання об’єдналися 6 грудня 1920 р. біля Старого Керменчика. У грудні 1920 р. біля грецького села Константинополь тритисячна маневрова група Н.Махна була оточена переважаючими силами військ Північної групи Р.Ейдемана, але змогла прорватися через їх лави й вийти на оперативний простір [20, с.182].

Бути надійним тасемним тилом махновцям грекам ставало все важче. Ще восени 1920 р. по грецьких селах прокотилася епідемія ящуру, що винищила коней. Покотом дохла птиця, свині, корови. Більшість господарств увійшли в зиму 1921 р. практично без запасів. А весною 1921 р. сталася страшна посуха. Олександра Агафонівна Делієва з Нової Каракуби згадувала: “... все висохло, пропали всі посіви, був страшний неврожай. Для нас, як і для багатьох, почалися страшні дні, голодували страшно”. Саме голод і припинив активну допомогу приазовських греків махновським повстанцям. Повстанська армія відійшла в інші райони України, що були не так помітно вражені голодом, а потім і зовсім розпалася під ударами переважаючих сил ворога.

Отже, зробимо висновок. Приазовські греки брали участь у махновському русі найактивніше з усіх інших національних меншин Півдня України. Коли єврейські колоністи створювали в лавах повстанців національні роти, а болгари не підіймалися вище загонового рівня, греки дійшли до створення двох повноцінних боєздатних полків. Коли болгари з євреями в 1920 році усіляко намагалися уникнути контактів із повстанцями, грецькі села стали для них надійними базами постачання живої сили, коней та продовольства. І тому зовсім не є дивним, що в 1937–1938 роках радянська влада

пригадала грекам їх участь в антибільшовистській боротьбі. Грецьку громаду звинуватили в створенні повстанської контрреволюційної організації, що ставила собі за мету відірвати частину території СРСР й приєднати її до Греції. Обсяг заарештованих був настільки великим, що Л.Яруцький небезпідставно порівнює розмір репресій у грецьких селах із геноцидом [2, с.189].

Джерела та література

1. Тепер И. Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. – Х., 1924.
2. Яруцкий Л. Махно и махновцы. – Мариуполь, 1996.
3. Народы Північного Приазов'я. – Мелітополь, 1997.
4. Лаврів П. Колонізація українських і суміжних степів. – К., 1994.
5. Махно Н. Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). – Париж, 1937.
6. Давидов М.Т. В партизанах // Звезда. – 1959. – № 2.
7. Гражданская война на Украине 1918-1920: Сборник документов и материалов. В 3 т., 4 кн., – К., 1967. – Т.1. – Кн. 2.
8. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
9. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и матер. – М., 2006.
10. РДВА. – Ф. 936. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 17.
12. РДВА. – Ф. 199. – Оп. 3. – Спр. 371.
13. РДВА. – Ф. 936. – Оп. 1. – Спр. 12.
14. Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. – М., 1989.
15. Вольная Кубань (Екатеринодар). – 1919.
16. РДВА. – Ф. 199. – Оп. 3. – Спр. 186.
17. РДВА. – Ф. 199. – Оп. 2. – Спр. 156.
18. Дневник начальника махновской контрразведки Л.Голика // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 689.
20. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). – Запорожье, 1995.
21. Делиева А.А. 1848 – 1998 г. 150 лет из семьи Делиевых // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2006. – Т. 9. Мемуари та щоденники. – Ч. 2.

Summary

The article deals with Makhno rebels and Priazov'ja Greek-Colonists communities' relationship history on the basis of previously unknown archival documents, newspaper articles and Civil War veterans' memoirs. Both the reasons, which made Greek-immigrants to join and integrate with Ukrainian rebels in the military union and history of military Greeks units in rebel army, are briefly reviewed. The author summarizes Greek- colonists' participation role in Makhno movement.

Д. І. Мозуленко

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УСРР ДО ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ (1920-ТІ РР.): ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Радянський період нашої історії розглядається науковцями передусім крізь призму різнобічних дій держави, які змінювали ситуацію в країні. Проблема ставлення населення до яких-небудь державних заходів не набула в історіографії самостійного характеру. Якщо в дослідженнях інколи зустрічаються приклади ставлення населення до дій держави, то вони мають додаткове та пояснювальне значення для характеристики цих дій. Таке ставлення визначається розумінням авторитарної суті радянської державності, для якої була характерна розвинута система контролю держави над населенням, розумінням слабкості та нерозвинутості недержавного суспільного погляду на розвиток країни. Але впродовж усього періоду свого існування радянська держава, як і інші стійкі державні утворення, простежувала різними засобами ставлення населення до державних заходів, визначаючи рівень незадоволеності або підтримки їх. З іншого боку, можливість прослідкувати ставлення населення надає прекрасну можливість для вивчення етнонаціональної психології різних народів, побачити рівень впливу на них засобів масової інформації, пропаганди, чуток. Усе це надає можливість визначити як окрему наукову проблему питання ставлення населення до даних державних заходів, але при цьому треба розуміти великий рівень суб'єктивності можливого матеріалу для дослідження.

Мета даної статті полягає у визначенні шляхів знаходження матеріалу для аналізу ставлення населення до політики коренізації та у спробі його класифікації.

В історіографії питання ставлення населення до політики коренізації не набуло самостійного значення, але його елементи зустрічаються у багатьох наукових публікаціях, де вони пояснюють та надають практичного забарвлення теоретичним положенням. Таке застосування використовується як в